

**KORXONALAR FAOLIYATIGA TA'SIR ETUVCHI DEBITOR
QARZDORLIK VA UNING ANIQLANISH OMILLARI.**

Tashmuxeimedov Dilmurod Mirabzalovich

*O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi
huzuridagi Soliq qo'mitasining "Tashqi savdo
operatsiyalarini monitoringi boshqarmasi"ning
davlat soliq bosh inspektori*

O'zbekiston prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2023-yil 9-noyabr kuni Iqtisodiy hamkorlik tashkilotining (IHT) 16-sammitida nutqida "To'siqsiz savdoni shakllantirish yo'lida hali-hamon ko'plab cheklov va muammolar saqlanib qolmoqda. Bu holatlarni ochiq tan olishimiz va ularni ijobiy tomonga o'zgartirish uchun vaziyatga yangicha qarash bilan yondashish kerak", - deb ta'kidlashlari,¹ korxonalarining rivojlanishi hamda faoliyat yuritishida qarzdorlik, debitor qarzdorlik masalalariga e'tibor qaratish zarurligini ko'rsatada.

Har qanday tashkilotning iqtisodiy faoliyatining maqsadi nafaqat mahsulot yoki xizmatlarni sotish, balki to'lovlarni o'z vaqtida yig'ish ekanligi bilan belgilanadi. Bugungi kunda, biznes hamjamiyati zamonaviy sharoitda debitorlik qarzlarni boshqarish samaradorligini oshirishga katta e'tibor qaratmoqda.

Har bir korxonada o'z xo'jalik faoliyatini amalga oshirish jarayonida tovar-moddiy boyliklarni, ish va xizmatlarni sotish bo'yicha shartnomalar tuzadi. Xaridorlar va xaridorlar bilan hisob-kitoblarning malakali va professional hisobi aylanma mablag'lar aylanmasini tezlashtirishga va moliyaviy operatsiyalarni o'z vaqtida bajarishga bevosita ta'sir qiladi.

Buxgalteriya hisobi standartlariga ko'ra, debitorlik qarzlari - bu ma'lum bir sana uchun qarzdorlarning korxonaga bo'lgan qarzi miqdori. Qarzdorlar kompaniyaga naqd pul, pul ekvivalentlari yoki boshqa aktivlar bo'yicha qarzdor bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslar bo'lishi mumkin. Buxgalteriya hisobi ma'lumotlariga asoslanib, har qanday sanadagi qarz miqdorini aniqlash mumkin, lekin odatda bu miqdor balans sanasida aniqlanadi.²

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2023-yil 9-noyabr kuni Iqtisodiy hamkorlik tashkilotining (IHT) 16-sammitida so'zlagan nutqi. <https://www.gazeta.uz/oz/2023/11/09/eco/>

² Ивашкевич В.Б. Проблемные вопросы управления прибылью предприятия / В.Б.Ивашкевич // Управленческий учет. – 2012. - № 6. – С.42-48.

Odatda debitorlik qarzlari korxonaning iqtisodiy foydasida, uni to'lash natijasida ertami-kechmi pul mablag'lari yoki ularning ekvivalentlarini olishni kutilishida ifodalanadi. Shunga ko'ra, debitorlik qarzi faqat qarzdor tomonidan to'lanishi ehtimoli mavjud bo'lgandagina aktiv sifatida tan olinishi mumkin.

Debitorlik qarzlarning hajmi va holati yuzasidan ko'pincha moliyaviy menejer ishlashi kerak bo'lgan eng muhim va dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Moliyaviy resurslarning hamda likvid aktivlarning etishmasligi tashkilotning majburiyatlarini bajarilishining kechikishiga olib keladi yoki tashkilot rahbariyatini banklardan qimmatroqqa olinadigan qarz moliyaviy resurslariga murojaat qilishga majbur qiladi. Qisqa muddatli qarzga olingan moliyaviy resurslardan foydalanish ishlab chiqarilgan mahsulot yoki ko'rsatilgan xizmatlar tannarxining oshishiga va natijada operatsion faoliyatning moliyaviy natijasining pasayishiga olib keladi. Debitorlik qarzlarni samarali boshqarish nafaqat qarzni boshqarish sifatini yaxshilashni, balki tashkilotning bozorda rivojlanish va faoliyat istiqbollarni rejalashtirishni ham o'z ichiga oladi.

Shunday ekan, "debitorlik qarzlari o'zi nima?", "ular qaysi me'zonlarga ko'ra tavsiflanadi?" va korxonalar "debitor qarzlarni qanday aniqlashlari mumkin?" degan savollar tug'ilishi tabiiydir.

Debitorlik qarzlari - turli asoslardan kelib chiqadigan huquqiy munosabatlarda uning qarzdorlari bo'lgan boshqa shaxslarga nisbatan tashkilotning mulkiga kiritilgan mulkiy da'vo. Debitorlik qarzlari buxgalteriya hisobiga qabul qilinganda, debitorlik va majburiyatlar bitimida ishtirok etuvchi tomonlarning kelishuvi bilan shartnomada belgilangan miqdorda baholanadi.

Mohiyatiga ko'ra debitorlik qarzi va oldindan to'lov bir-biriga juda yaqin. Debitorlik qarzida sotuvchi tovarni berib, xaridordan avans ko'rinishida tovar uchun shartnomada belgilangan summaning bir qismini oladi, ayni u debitorlik qarzini yuzaga keltiradi. Va aksincha, tovar xaridori sotib olinayotgan tovar uchun sotuvchiga avans yoki oldindan to'lov to'lab, tovarni olganidan keyin sotuvchi bilan qolgan summa bo'yicha hisoblashadi. Bunda oldindan to'lanadigan to'lov miqdori va tovarni yetkazib berish muddati sotuvchi bilan xaridor o'rtasida tuziladigan shartnomada qayd etiladi. Sotuvchi bilan xaridor o'rtasida tuzilgan shartnoma buzilib, xaridor olgan tovar haqini o'z vaqtida to'lamasa, sotuvchida debitorlik qarzi yuzaga keladi. Xaridor shartnomani bajarmagan taqdirda u sud orqali so'ndiriladi.

Aksariyat ekspertlar debitorlik qarzlarni uning iqtisodiy, buxgalteriya yoki huquqiy muhitda yuzaga kelishi oqibatlariga qarab belgilaydilar. Ushbu tamoyilga muvofiq tuzilgan debitorlik qarzlarning ta'riflari, shuningdek, debitorlik qarzlarning moliyaviy talqini quyidagi jadvalda ko'rishimiz mumkin.

Debitor qarzdorlik aniqlash tamoyillari

Qo'llanilishiga ko'ra	Ta'rfi
Iqtisodiy	Korxonaning yuridik va jismoniy shaxslardan ular bilan xo'jalik munosabatlari natijasida to'lanadigan qarzlari miqdori.
Buxgalteriya	Buxgalteriya balansidagi aktivlar moddasi
Yuridik	Uchinchi shaxslarning bajarilmagan pul majburiyatlari bo'yicha kreditor sifatida tashkilotga tegishli bo'lgan mulkiy huquqlar (da'volar).
Moliyaviy	Yetkazib beruvchilar va xaridorlar o'rtasidagi hisob-kitoblarni amalga oshirish usullari va muddatlari bo'yicha aniq moliyaviy munosabatlar to'plamini aks ettiruvchi moliyaviy toifasi, etkazib beruvchining joriy aktivi shaklini oluvchi - potentsial ijobiy pul oqimi.

Debitor qarzdorlik – yuridik yoki jismoniy shaxslar boshqa yuridik yoki jismoniy shaxslar bilan o'zaro xo'jalik munosabatlari natijasida ulardan olishi lozim bo'lgan qarz summasidir. Debitor qarzdorlik normal xo'jalik faoliyati jarayoni bilan yoki moliyaviy, hisob-kitob to'lov intizomining buzilishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Moliyaviy hisobotlarni tayyorlash uchun debitorlik qarzlari quyidagi mezonlarga ko'ra tasniflanadi:

- to'lov muddati;
- qarzdorning majburiyatlari yuzaga kelgan ob'ektlar;
- debitorlik qarzdor tomonidan o'z vaqtida to'lanishi.

Birinchi ikkita mezonga ko'ra, uzoq muddatli va joriy (qisqa muddatli) debitorlik qarzlari ajratiladi.

Uzoq muddatli debitorlik qarzlari - bu oddiy operatsion tsikl davomida yuzaga kelmaydigan va balans sanasidan boshlab 12 oydan keyin to‘lanadigan debitorlik qarzlari summasi.

Joriy (qisqa muddatli) debitorlik qarzlari - oddiy operatsion tsikl davomida yuzaga keladigan yoki balans sanasidan boshlab 12 oy ichida to‘lanadigan debitorlik qarzlari summasi. Joriy debitorlik qarzlari, shuningdek, bir yildan ortiq davom etadigan, lekin biznesning normal faoliyat tsikli davomida to‘lanishi kutilayotgan debitorlik qarzlari summasi hisoblanadi.

O‘zbekistonda muddati o‘tib ketgan debitorlik qarzi darajasini va olinadigan tovar uchun oldindan to‘lov miqdorini davlat belgilaydi. O‘zbekistonda muddati o‘tgan debitor qarzdorliklari aniqlash va ularga choralar ko‘rish yuzasidan 1995-yil 12-maydagi PF-1154-son Farmoni dastlabki qonun hujjatlaridan biri sanaladi.³

Unda:

- korxonalariga yetkazib beriladigan mahsulot qiymatining kamida 15 foizi oldindan to‘lanmasa, mahsulot jo‘natishi taqiqlangan;
- mahsulotlar amalda jo‘natilgan kundan boshlab 90 kun o‘tgandan keyin, yetkazib berilgan mahsulotlar uchun mablag‘lar kelib tushmaganligi muddati o‘tib ketgan debitorlik qarzi deb hisoblanadi.

Debitorlik qarzi bo‘yicha ushbu barcha cheklovlar va oldindan to‘lov miqdorlari o‘tgan asrning 90-yillari o‘rtalarida majburlikdan joriy etilgan edi. Ittifoqning parchalanishi, respublikalararo aloqalar va korxonalar o‘rtasidagi aloqalarning buzilishi, rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o‘tish – ularning bari o‘tish davrida korxonalar o‘rtasidagi hisob-kitoblarda o‘z aksini topgan. Bu esa o‘z navbatida to‘lov intizomiga, soliqlar to‘lanishiga va umuman iqtisodiyotga yomon ta‘sir ko‘rsatgan. Natijada, iqtisodiyot rivojlanishini ta‘minlash uchun qat‘iy choralar ko‘rish zaruratini tug‘dirgan.⁴

Muayyan sharoitlarda debitorlik qarzlari umidsiz qarzlarga aylanishi mumkin. Bunday holda, korxonaga kelib tushmagan pul mablag‘larini korxonaga o‘z manfaatlari yo‘lida ishlata

³ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 12.05.1995 y. PF-1154-son “Xalq xo‘jaligida hisob-kitoblar o‘z vaqtida o‘tkazilishi uchun korxonaga va tashkilotlar rahbarlarining mas‘uliyatini oshirish borasidagi chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Farmoni

⁴ https://www.norma.uz/uz/bizning_sharhlar/muddati_utib_ketgan_debitorlik_qarzi_va_oldindan_tulov_uchun_nega_jazolaydilar

olmaydi: materiallarni sotib olish, jihozlarni ta'mirlash, kreditorlarni to'lash kabilar, uning butun faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Debitorlik qarzlarning ko'payishi yoki kamayishi aylanma mablag'larga qo'yilgan kapitalning aylanishiga bog'liq bo'lib, korxonaning moliyaviy holatiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

“O‘lik” debitorlik qarzdorlik qarzdor tashkilotlarning bankrotligi yoki ularni to‘lash muddati o‘tishi natijasida hosil bo‘ladi, shundan so‘ng ular o‘z ahamiyatini yo‘qotadi va qaytarilishi mumkin bo‘lmagan (umidsiz) qarzdorlikka aylanadi.

Demak, yuqoridagilardan kelib chiqib, bugungi bozor iqtisodiyoti sharoitida faoliyat yurituvchi korxonalar to‘liq iqtisodiy erkinlikka ega bo‘lib, bunday sharoitda debitorlik qarzlarni boshqarish metodologiyasi va vositalarini shakllantirish, ularning rivojlanish tendentsiyalari korxonalar boshqaruvining ehtiyojlari va bozor infratuzilmasining rivojlanish darajasi bilan chambarchas bog‘liqdir.

Debitorlik qarzlari quyidagilarni belgilovchi omil hisoblanadi:

- korxonaning aylanma mablag'larining hajmi va tarkibi;
- sotishdan tushgan tushumning hajmi va tarkibi;
- korxonalar moliyaviy tsiklining davomiyligi;
- aylanma mablag'lar va umuman aktivlar aylanmasi;
- korxonaning likvidligi va to'lov qobiliyati;
- korxonalar mablag'lari manbalari.

To'lovning o'z vaqtida amalga oshirilishiga ko'ra, debitorlik qarzlari oddiy va muddati o'tganlarga bo'linadi. To'lov muddati bo'lmagan qarz odatiy hisoblanadi. Shartnomada belgilangan muddatda to'lanmagan tovarlar, ishlar, xizmatlar uchun qarz esa muddati o'tgan hisoblanadi. Muddati o'tgan debitorlik qarzlari shubhali yoki undirib bo'lmaydigan bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, debitorlik qarzini korxonaning savdo faoliyatida vujudga keladigan va olingan tovarlar (ishlar, xizmatlar) qiymatini to'lash bo'yicha kontragentlar munosabatlarini tavsiflovchi joriy aktivi sifatida aniqlash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xamidova, M. P., & Ubaydullayevna, M. Z. (2023). DEVELOPMENT OF COMMUNICATION SKILLS IN CHILDREN WITH EARLY CHILDHOOD AUTISM SYNDROME. *American Journal Of Social Sciences And Humanity Research*, 3(12), 201-207.

2. Polsaidova, X. M., & Jamolbekovna, B. S. (2023). IMPLEMENTATION OF THE INCLUSIVE EDUCATION SYSTEM AND ITS EFFICIENCY INCREASE. *American Journal Of Social Sciences And Humanity Research*, 3(12), 165-169.

Khamidova, M. P. (2023). CHARACTERISTICS OF THE FORMATION OF EXHIBITION IMAGERY THINKING IN MENTALLY PAINTED STUDENTS. *International Journal of Pedagogics*, 3(05), 57-60.

3. Khamidova, M. (2023). Experimental Study of the Development of Quantitative Imagination in Preschool Children with Mental Impairment. *Journal of Advanced Zoology*, 44(S2), 1797-1808.

Khamidova, M. P., & Ziyodullayeva, E. N. (2022). THE SIGNIFICANCE OF ACTUAL PLAY IN DEVELOPING THE VOCABULARY OF PRESCHOOL CHILDREN WITH MENTAL IMPAIRMENT. *International Journal of Pedagogics*, 2(12), 126-129.

4. Khamidova, M. P., & Rajapova, S. O. (2022). TECHNOLOGY OF FORMATION OF ELEMENTARY MATHEMATICAL IMAGINATION OF PRESCHOOL CHILDREN WITH DELAYED MENTAL DEVELOPMENT. *International Journal of Pedagogics*, 2(12), 28-31.

Xamidova, M. (2022, December). BOLALAR XULQ-ATVORIDAGI MUAMMOLARNI TUZATISHDA ERTAK TERAPIYASIDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI. In *INTERNATIONAL CONFERENCES* (Vol. 1, No. 12, pp. 77-81).

5. Khamidova, M. (2022, December). FEATURES OF ACQUISITION OF MATHEMATICAL KNOWLEDGE BY MENTALLY RETARDED CHILDREN. In *Conference Zone* (pp. 149-154).

Khamidova, M. (2022). Development of speech of mentally mental children in the process of mathematics lessons. *European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, 2(09), 1-4.

6. Ашуров, Ж. (2024). Тизимли аҳамиятга молик банклар фаолиятига назарий қарашлар. *Barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali*, 4(2), 46-47.